

CSORBA DÁVID

Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*

Debreceni Ember Pál (1661–1710) az első református egyháztörténet, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht, 1728),¹ közkeletűbb nevén a Lampe-féle *historia ecclesiastica* megalkotója. Egyháztörténetét megjelenése óta idézik a protestáns egyháztörténeti kiadványok, a 19. században megtalálták ennek a kéziratait, a 20. században pedig az egész életművét elemezték többen is.² Az életmű kulturális jelentősége miatt kiemelten fontos a kálvinista egyháztörténet számára. Ember Pál tudatos olvasó és könyvtárgyűjtő volt, sokat is írt, de nem maradt utána fenn a könyvtára. Már életében megfogyatkozott bibliotékájára, annak nyomtatott és kéziratot darabjaira több helyen utalt.

Jelenleg azokat az adatokat közöljük, melyeket Ember Pál elveszett könyvtárából felleltünk a sárospataki és a debreceni könyvtárak régi könyves állományának szisztematikus átnézése közben. Egy hosszabb kutatásnak ez az első lépcsője, s reményesség szerint kerülhet még elő egyéb adat is. Az itt közölt leletek eltűnt vagy ellopott kiadványokra utalnak, újra megerősítve a régi latin mondást, *habent sua fata libelli*, melynek a Debreceni Ember Pál halála óta eltelt 300 év számtalan módon igazolta az érvényességét.

- 1) Debreceni Ember Pál, *Garizim és Ébál, (...) Az isteni örök elválasztásnak, és elhagyásnak dékrétomának nagy titkáról*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702, 8° (RMK I, 1650). Helye: TTREK és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 603.

* Ez a tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázatának és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ LAMPE, Adolf [DEBRECENI EMBER PÁL], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728 = DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. r., Dienes Dénes, Kovács Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTGy, 2009.

² L. LADÁNYI SÁNDOR, *Debreceni Ember Pál* = ÚMIL² I, 447; HARSÁNYI ISTVÁN, *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai* = *Protestáns Szemle*, 1915, 128–140; KATHONA GÉZA, *Debreceni Ember Pál 1661–1710* = *Theológiai Szemle*, Ú. F. 1961, 219–224; CSORBA DÁVID, „A sovány lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 191–243.

Ez egy családban elajándékozott kötet, tehát nem a lelkész saját könyvtári állományának része. Két dolog miatt kell itt mégis megemlítenünk: egyrészt mivel Ember Pál ajándékozási bejegyzését tartalmazza, s kevés kiadványról mondhatjuk el azt, hogy járt az ő kezében, és ránk maradt a példánya. Másrészt mint a Debreceni Ember-család egyik könyvét jelenítjük meg.

Az 1702-es *Garizim és Ébál* című kötetében Ember Pál több teológustól közölt szemelvényeket (Luther, Brentz, Lipsius mellékletben, illetve Kálvin és a svájci Turretini írásaiból szöveg között hosszan idézett lapnyi terjedelemben). A kettős predestináció dogmatikai tételét taglaló műnek nemzetközi visszhangja is lett: a wittenbergi egyetemen megvitatták, és művét a cáfolttal együtt külön kötetben jelentették meg (1707).³ Ilyen módon vált ez a kiadvány a 17. század végének protestantizmuson belüli felekezeti polémiának a tárgyává és eszközévé.

A *Garizim és Ébál* egyik példányát küldte a szerző a kassai Collegiumban tanuló „öccsének”: „A Cassai Reform. Collegio[m]ban tanuló jó reménységű ifjúnak, Debreceni E. István ötsém[ne]k küldöm DEP. Mp. – Vettem kezemhez Debr. Ember István 23 Decembris 1702-ben”.⁴ Aki ugyan „öcsémnek” van titulálva, de a patriarchális gondolkodás értelmében lehetett Ember Pál fiatalabb testvére és lehetett az unokaöccse, például a bátyjának a fia. Tudjuk azt, hogy Debreceni Ember István 1701. február 18-án subscribált a pataki vándorló kollégium törvényeinek Kassán. Valamivel korábban, 1690. március 6-ától Debreceni Ember András volt a kassai kollégium seniora, idősebb Csécsi János tanársága idején; illetve ismét egy lehetséges rokon, Debreceni Ember János pedig ugyanitt 1699. május 2-án lett tógátus.⁵ Ember Pál közeli vagy távoli rokonsága tehát a pataki kollégiumban tanult.

A fenti kötetnek más olvasója is akadt: a hasonló nevű Királyi István, aki nemes egyszerűséggel lesatírozta az Ember nevet, és fölé írta a saját családnévét, minden egyéb megjegyzés nélkül. Ő szintén ennek a száműzetésért élő kollégiumnak volt hallgatója, nagydiákká 1702. október 10-én vált, de mivel iskolatársak voltak Debreceni Ember Istvánnal, bármikor megkaphatta (vagy ellophatta, vagy halála után megvehette) tőle. Debreceni Királyi István élete azt mutatja, hogy szegény ember lehetett. A megyaszói rektoriáról 1706-ban visszatért az immáron Patakon létező kollégiumába újra tanulni. Később azonban világi munkát vállalt, s debreceni polgárként halt meg 1747-ben.⁶ Azt nem tudjuk, hogy mikor került a kezébe a fenti Ember Pál-kötet, de az életút vége Debrecenben érthető: ugyanis ez az egyik útja annak, hogy ez a fenti kolozsvári kiadvány kassai ajándékkötétként jusson a debreceni kollégiumi könyvtárba.

³ BUCSAY Mihály, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen, Egy hitvita és háttere*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1989, 111–119.

⁴ L. TTREK Kollégiumi Nagykönyvtára, jelzete: RMK 603, belső előzéklapon.

⁵ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, s. a. r.: Dienes Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 201, 199.

⁶ *Uo.*, 202.

- 2) *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi... / AZ EDGYHAZI jó rend-tartásoknak írot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1642, 8° (RMK II, 612; RMK I, 1731; RMNy 1975). Helye: TTREK és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 1021.

Ez a kötet a Debreceni Református Kollégium állományában található, de halmozottan téves katalogizálás (névelírás, éspedig a rögzített számítógépes katalógusban) miatt eddig hiába rendelkezett Ember Pál possessori bejegyzésével, nem volt egyértelműen kutatható. A műemlék katalógus H. 997.a) jelzetének a terjedelemtől szóló rovatában a könyv történetére vonatkozó 19. századi könyvtárosi megjegyzésben csak ez áll: „*kezdődik a 92-ik lapon s tart 183 ig. ezután kézírrattal pótoltatik. Ezen kötet eleje Szoboszlai Pap István által kimetszetvén 1852 Okt 30-ik Bécsbe küldetett L. elől a jegyzetek. Egy db kis 8% bk*”.⁷ A számítógépes katalógusban betűhívnek álcázott, de félrevezető, jó 30 évvel ezelőtti leírás azonban már a cím első szavait sem pontosan hozza, viszont legalább négyszer jelenik meg a kereső mezőben és három különféle „betűhív” leírással (úgy látszik, a szinkronizálás elmaradt), Ember Pál nevének említése nélkül. Az újabban az RMK 1021 szám alatt immáron tényleg betűhíven közölt címléírásban már majdnem minden helyesen lett megadva.⁸

Úgy tűnik, hogy Ember Pál volt az első tulajdonosa a kis kötetnek: ennek az elején, a belső táblán legfelül olvasható a bejegyzése („*Ex Libris Pauli Ember Debreczeni*”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („*Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum*”), és emellett még Ladányi János vásárlására utaló bejegyzés,⁹ és Szilágyi T. István exlibrise olvasható.¹⁰ Bármelyik Ladányi vásárolta is meg a kötetet, ez előbb történt, mint az utóbbi diák tulajdonlása, a valamelyik

⁷ A magyar alcímre keresve l. a DEENK és TTREK Kollégiumi Nagykönyvtár közös Corvina-katalógusát: <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=669865&pos=1>.

⁸ Kivéve a megjegyzések rovat több elírását, pl. éppen a possessori bejegyzést: „*Ex Libris Pauli Ember Derbeczeni*” néven; viszont az egyéb nevek rovatban már helyesen áll, s így vissza-kereshető a cím alapján. L. <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=830486&pos=6>.

⁹ „*Ex Libris Johannis Ladányi compar. A1726. 12. Febr.*”. Zoványi nem tud rólok, de a kollégiumi diáklistán két személy is szerepel ezen a néven. Az egyik Debrecen Ember Pál előtt egy évvel, 1677-ben lett tógátus (l. *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. Szabadi István, Debrecen, TTRE, 2013, I, 320, 2829. sz.), a másik jóval fiatalabb, csak 1702-ben lett nagydiák, majd diószegi rektoriára ment a peregrinációja előtt (l. *Uo.*, I, 364, 3840. sz.).

¹⁰ „*Ex Libris. Stephani T. Szilágyi, mp.*”. Zoványi szintén nem ismeri, a nevében álló T. egyik lehetséges feloldása alapján azonosítható Szilágyi Tönkö Márton fiával. A kollégiumi diáklistán található egy 1707-es (*Uo.*, I, 370, 4031. sz.); illetve egy 1756-os tógátusi adat (*Uo.*, I, 462, 7057. sz.). Utóbbi esetben csak egy könyvkölcsönözésről beszélhetünk, mivel a kötet 1751 óta visszakerült a könyvtárba.

Szilágyi ugyanis lehúzta a két előző tulajdonos possessori bejegyzéseit. A debreceni kollégium könyvtáros diákja, Balogh Ádám már 1751. szeptember 28-án katalogizálta a példányt, mely ilyen módon épp csak egy évszázadot töltött a könyvtárban ép formában, majd a kötet első része útra kelt Bécsbe a debreceni püspöknek köszönhetően.

Az egyházi törvényeket, egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről (amit már fentebb idéztünk a régi katalógusból) és tartalmáról a belső táblán tájékoztat (Fekete Csaba szóbeli közlése alapján) feltehetően Lugossy József, a korabeli könyvtáros jegyzete (mind írásstílusát, mind a bejegyzés korát tekintve az övé lehet). Eszerint *Canones ecclesiastici* néven az ún. *Komjáti kánonok* váradi kiadása áll előttünk, egy gyakran használt egyházi törvénytár, ezt adta el a püspök a 19. században. A kolligátum második része, „*Az edgyhazi jó rend-tartásoknak irot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak*” alcímen futó magyar fordítás maradt a csonka kötetben egyedül. Az elküldött példány azonban nem található meg a bécsi Hofburg régi könyves állományában (ÖNB), sem a fiókkönyvtáraiban, ezért itthon jártunk utána a Lugossy-féle bejegyzésnek.

A TTREK Levéltárában (Debrecen) a Szoboszlai Pap István hagyatékának anyagai között a püspök naplójában találtuk meg a megerősítő bejegyzést a fenti dátumnál, 1852. október 30-án, a 2121. sorszám után. „*NB. Ma tétettem postára a' 2100. szám alatti Feliratot Cultus Minister ő Ex[cellenciá]jához a' Canonok tárgyában*”.¹¹ Az utaló az az évi október 26-iki bejegyzésre vonatkozik, ahol gróf Thun kultuszminiszter sürgető levelének megválaszolását jelzi. Ez még hátrább utal, az 1253. szám alá, ahol Leo Thunnak május 16-án bevételezett német nyelvű levelét idézi meg a szöveg, mely felkéri a magyar református egyházat, hogy igazolja állításait a tervezett egyházi reformok ügyében, és küldjön ehhez Bécsbe kiadványt. A püspök ekkori bejegyzése szerint a zsinat szerepe, az előjárók jogai, kérdésében, tágabban a kálvinista egyházszervezeti és iskolai önállóság jogállásában a II. Lipót-féle 1790/91-es országgyűlési törvény 26. cikkelyének betartása segítene („*hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használ-tassék, a magyar nyelv pedig megtartassék*”).¹² Hosszú előkészületek után végül ezért küldte el a püspök ezt a kálvinista hagyományt latinnyelven is igazoló törvénygyűjteményt Bécsbe.

Ezt az esetet az 1849 utáni abszolutizmus folyamatában kell látni: a püspök részint az egyházi önállóság (ld. a Kuzmány-féle 1850-es új egyházalkotmányi tervezet), részint az iskolai (8 osztályos gimnáziumi átalakítás, a teológiai fakultás megalakulása etc.) reformok ügyében tevékenykedett ez időtájt. A Bach-korszak rendszerében ekkor kristályosodik ki az *Entwurf* tervezete (életbeléptetése 1853), tartanak a tárgyalások és küzdelmek a protestáns pátenst (1859) kiváltó egyházjogi folyamatok ügyében. Állandóak az ellenőrzések: börtönben ült Könyves Tóth Mihály lelkész, elvitték az egyik professzort (Lugossy József), s kínlódtak a helyettesítésével. A Kozma Andor által a *Karthágói harangok* című vers-

¹¹ *Szoboszlai Pap István püspöki iratai* = TTREL, I. a. 5., XXI. k., 1852. okt. 30., 2121. sz.

¹² Az 1790/91. évi XXVI. tc. = <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4890>.

ben megénekelt pápai tanár, Bocsor István esete nem egyedülálló a korban. És érkeztek a püspöki hivatalba az egyházi visszajelzések, hogy az adott legációban szerencsére egyik diákot sem vádolták meg rebellióval, és nem küldték vissza. A püspök úr minden évben prédikációt mondott a kamarilla által kijelölt, de meg nem választott és meg nem koronázott Ferenc József születésnapján, imádságot adott ki a király felgyógyulására, üdvözlést küldött a királyi gyermek születésére. És járt vizitálni a császárvárosba (pl. kinyilvánítani, hogy a debreceni protestánsok nem tudtak az 1853-as Mák-féle merényletről, és gyógyulást kívánnak a Fenségnak).

Amikor 1852. június 19-én maga a felség érkezett a cívisvárosba, megfelelő lelkendezéssel kísérték végig a kollégiumon, mutatták be neki a könyvtárat, melyet a király „igen szépnek” talált.¹³ A püspök úr a naplójában négy oldalon örökítette meg a találkozás sikerét. A reformáció napjának vigíliáján feladta a postát Bécsbe, de ez nem hatotta meg Thun kultuszminisztert túlzottan: már 1852. december 14-én a minisztertanács elé vitte oktrojált tervezetét. Az 1855. május–júniusi bécsi tárgyalásokat még Szoboszlai Pap István püspök vezette, de ezt követően két hónappal később meghalt. A fölötte elhangzott halotti beszédek tartalmazó kötetet pedig elküldték Bécsbe, mely ma is az ÖNB állományában található.¹⁴ Az általa elkönfiskált 1642-es *Komjáti kánonok* latin szövegét a belügyminiszter iratkezelői hivatalnokai, ha egyáltalán megőrizték – ugyanis nem levéltári, hosszában kétrét hajtott fölió méretű egységről, hanem egy nyolcadrét kiadványról van szó –, akkor a Thun–Hohenstein levéltárban keresendő, Děčínben (Csehország). Bár ismerve Ember Pál szolid olvasási szokásait és a törvénytár műfaját, ha rálelnénk is a kis formátumú kiadványra, feltételezzük, hogy nem remélhetnénk túl sok különleges margináliát.

Ezt a kánonos kötetet mellesleg illet ismernie minden 17. századi kálvinista lelkésznek. Elég gyakran találkozunk könyvtárakban ehhez hasonló kánonoknak olyan példányaival, melyek neves vagy névtelen tulajdonosok seregének bejegyzéseitől tarkállanak. Ennek a váradi kiadványnak a használatát Ember Pál esetében szöveg szerint is dokumentálhatjuk. Egyrészt ennek a kötetnek a margináliáin néhol egy-két egyházi vagy országgyűlési törvény referenciája áll, éspedig az Ember Pál kezevonásával. Másrészt Ember Pál az egyháztörténetében nagyon gyakran hivatkozott az egyházi előírásokra, sőt azokat a kötetnek a rítusokról szóló III. szakaszában kivonatossan közölte is. (Ezek számba szedése itt kimerítené a terjedelmi korlátokat, de elég csak beletekinteni a *historia ecclesiastica*-ba, s nyilvánvalóvá válik, hogy a leggyakrabban idézett forrásmunkáról van szó, a zempléni traktus kéziratosa mellett.) Ezt megerősítendő a kis kötet utolsó lapjának verzóján az ugyancsak gyakran hivatkozott 1608-as és az 1647-es országgyűlések egy-egy articulusa jelenik meg. Elöl s hátul egyaránt találkozunk a *Tripartitum* és Szent László törvényeinek említésével, melyek az 1728-as kiadványban is gyakran olvashatók.

¹³ *Szoboszlai Pap István püspöki iratai* = Uo., XXI. k., 234.

¹⁴ Ld. www.onb.at, jelzete: 73223-B. = <http://data.onb.ac.at/rec/AC09989129>.

Debreceni Ember Pál csonka kötetének kötéstábláján és az előzéklapokon található megjegyzésekre irányítjuk ezentúl a figyelmet. Az első tábla előtti előzéklapokon pedig Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétfélet. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl[esi]is observatur...” kezdetű latinnyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként, ekként hangzik: „Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a Lißkai Templomban. Að. D. 1683. SPataki Praedikátorságomb[a]n.” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „Formulae, Tempore ordinationis...” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le.¹⁵

Az utolsó lap verzóján Ember Pál írásával olvashatjuk a korszak híres prédikátorának, Medgyesi Pálnak az eddig ismeretlen mondatát. Lorántffy Zsuzsanna pataki udvari lelkészének, akit a kazuista, lélekindító prédikáció kora újkori legjelentősebb magyar képviselőjeként tartunk számon, éppen a kegyességről szóló aforizmáját jegyezte fel, amit egyetlen írásából sem ismerünk. Ekként hangzik: „Pietatis genus est, impiu[s] esse pro Domino, dixit olim b[e]ata m[emoria] Paul[us] Medgyesi. Neminem in accusatione haereseos tacentem esse decet. Si accusasse sufficiat, nemo innocens erit”. Ez a hitelvi kiállítás ismét a fenti eskünek látszik megerősíteni a jelentőségét.

Mindenesetre szimbolikus ez a jelenet, amelyet személyes történetként beékeltek Ember Pál az ágendatörténeti áttekintésébe. Az 1682-ben Thököly révén harccal visszaszerzett felső-magyarországi protestáns városok (Kassa, Patak) közül a patakiak Debrecenbe küldtek kérvényt, hogy a vándorló kollégiumuk helyreállítása kapcsán új lelkészt igényeljenek, és az egymaga négy osztályt vivő köztanító, Debreceni Ember Pál lett a kiválasztott, aki 1682-ben megtarthatta beiktató beszédét, s az 1683-as lizikai egyházmegyei gyűlésen már be is iktatták. Thököly támogatásával indult nemsokára Németalföldre, s tért vissza Patakra szolgálni 1686 őszén, amikor már Thököly csillaga lehanyatlott. A beiktatási fogadalomtételben elhangzott, hogy a református hitet, akár a végsőkig is meg kell tartani, s védeni minden eretnokség ellen is. 1687-től a pataki kollégium újra útra kelt, és Ember Pált is eltiltották a pataki lelkészi szolgálattól. Ennek ellenére a szomszédos Hotykáról folytatta munkáját, többször bebörtönözték, de ő még 8 éven át kitartott a kis kálvinista közösség mellett. Nem véletlenül emlékezett még idősebb korában is a beiktatásának szereplőire, s hangulatára, s rögzítette emellett Medgyesi Pálnak azt a jelmondatát, amely az ő vallomása is lehetett volna.

- 3) *Dissertatio theologica De specie criminis, in deserto perpetrati, quod Deus Israelitis exprobat apud Amosum cap. V. 25. 26...* Praeside Campegio Vitringa... defendenda ab Henrico Bernsau..., Franeker, Gyselaar, 1684, 4°. Helye: TIREK Kollégiumának Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: SS 119.

¹⁵ Ennek kéziratos hagyományát terjedelmi okok miatt egy másik publikációban tesszük közzé.

Ember Pálnak ez a könyve ebben a címleírásban németalföldi tanárának, Campegius Vitringának a nevét is tartalmazza, jóllehet jelenleg a címben jelölt tanítványnak (H. Bernsau) a neve alatt van raktározva. Ennél nagyobb öröm az, hogy kézbe vehető: ez a kötet szintén a sárospataki könyvtár azon ritka könyveinek gyűjteményéhez tartozik, mely a második világháború előestéjén mint a védett állomány része előbb Pestre, aztán a győztes orosz seregekkel világháborús zsákmányként a Nizsnij Novgorod-i egyetemi könyvtár (Oroszországi Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár) állományába vándorolt.¹⁶ Ember Pál tulajdonosi bejegyzése ott látható a címlapon, de itthon 2006-ig csak egy címlapfotóval rendelkezünk. A kézbevétel követően az is kiderült, hogy ez nem egy néhány lapos kisnyomtatvány, s hanem egy németalföldi disputációkat tartalmazó kollektakötet. Viszont félrevezető, ha Bernsau neve alatt tartják számon, mivel Vitringához is csak részint kapcsolódik. De mivel közös címlapja nincsen, a bordán erre könyvtári, kötetői közös név nem utal, szokás az első kiadvány neve alatt jelölni a hasonló gyűjteményes köteteket.

A második előzéklap két oldalán olvasható egy korabeli tartalomjegyzék, *Contenta hac collectione* címmel 26 szövegről, 1680–85 közt Leidenben és 1682–86 közt Franekerben elhangzott disputákat foglal magába, majdnem egyenlő számban (14 leidenit és 12 fríziait). Az RMK III-hoz és pótlásaihoz 8 kiadvány tartozik, mind ismert. Ennek szerzője, Paulus Securius sem szerepel a Zoványiban, csak Szinnyeie említi meg a Szabó Károly-féle adattárra hivatkozva. Egy zsidó lexikon keresztyén hebraistákat tárgyaló szócikkében találjuk meg a tömör életrajzi adatokat, a kálvinista lelkésznek tanuló diákról (1659–1721).¹⁷

Ember Pál 1684–86 közt tanult külföldön. Tanulmányait előbb Leidenben (1684. augusztus 15-től), majd Franekerben végezte (1685. augusztus 20-tól).¹⁸ Valószínűleg ekkor szerezte be a kiadványokat, de erre semmilyen bejegyzés nem utal. Láthatólag kurrens kiadványokat vett/kapott, és úgy tűnik, a vizsgákra való készülés eszközeként tette ezt. Franekerben az idősebb Vitringánál (tanított: 1681–1722) és az idősebb vander Waeyennél (tanított: 1677–1701), Leidenben Wittichnél hallgatott órákat. A tanárválasztás mellett szólt, hogy mindannyian bölcész és teológiai kurzusokat is oktattak, ezzel szemben a klasszikus bölcész órákat adó tanárok ebben az időben nem disputáltattak.¹⁹ Franekerben pedig

¹⁶ *Translatio librorum : Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Bp., OSZK, 2007 = <http://mek.oszk.hu/05600/05633/05633.pdf>.

¹⁷ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0008_0_08624.html.

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977,³ 574–576; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918, Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 79, 258.

¹⁹ Pl. Franekerben J. Schotanus (aktív: 1678–99) 1684-ben még a következő korszak nagyhírű professzorát, Andalát vizsgáztatja, de 1685–87 között senkit. Haosnlóan Tobias Andreae (aktív: 1680–85) 1684–91 között nincs, Jacob Perizonius (aktív: 1681–93) pedig 1684–87 között nem

Vitringa és vander Waeyen egymást kiegészítve vizsgáztattak, ezért pl. Ember Pál is az egyiptomi tízcsapásról szóló disputációjának az első felét vander Waeyennél, a másodikat Vitringánál védte meg.²⁰ Ehhez hasonlóan látjuk ezt Nagybányai Fűsi Lőrinc esetén,²¹ de az itteni listán szereplő többi diák (pl. Bernsau, Hoppenroht, van der Meer) is ekként vizsgázott. A két franekeri tanár közül a nagy magyarbarát Vitringát megelőzte a hírneve a kortárs peregrinusok között. Tőle írásokat, önálló műveket és disputákat később is szerzett be magának Ember Pál.

A lelkész láthatólag tudatosan szerkesztette műfajilag koherens egészként ezt a kötetet, de ezeket direkt módon később nem idézte sehol. A disputák közül egybetartozik több: a 1682-es elemzések a sátánról vander Waeyennél (24–26. sz.); Vitringánál pedig az 1684–86-os viták közül alig van olyan, amit nem szerzett be Ember Pál. A Korinthusi levél exegézise 1685–86-ban zajlott (7–12. sz.), s ezek között volt néhol közben 1–2 érdekesebb vegyes teológiai téma is, ami megjelent (1. sz., textusa: Ám 5,25–26; illetve a 2–3. sz., melyeknek a témája: a coccejánus típustan). Leidenből hasonló rendszerrel válogatta ki az ide szerkesztett kiadványokat. A kor egyik teológiai vitájának, a jezsuita Sandeus ellenes vitáknak két elemét (5–6. sz.), illetve egy majdnem teljes Római levél exegézist, mindkettőt Wittichtől (14–24. sz.) adja a leideni csomag nagy részét. Két, látszólag magányos szöveg található még ezek közt, az egyik az Aquinói Tamás óta tárgyalt aranylánc teológiai tézisé (4. sz.), a másik Jézus véérének megtisztító erejét (13. sz.) tárgyalta. A sorozatok beválogatása praktikus okokat mutat (ti. jól használható, egységes elemzéseket nyújtanak), a magában álló disputák az egyedi érdekességet, érdeklődési irányt sejtetik. Az itt jelölt témákat pedig természetesen többször is érintette (pl. predestináció, típus-tan, úrvacsora-tan, a Sátán nevei, az aranylánc, a megváltás etc.) kézíratos prédikációiban és az 1700-ban kiadott *Szent Siklus* című beszédgyűjteményben. Így a németalföldi tanulmányainak szövegei szervesen beépültek lelkészi felkészülésének metódusába.

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
1	<i>Dissertatio theologica, de specie criminis, in deserto perpetrati, Sub Praeside (tovább: SP): C. Vitringa, Resp. H. Bernsau</i>	Franeker, J. Gyselaar, 1684	AAF, 91/1684.5

indított disputát. A fiatal Jacob Rhenferd (aktív: 1682–1712) és a nagyhírű HA. Röell (aktív: 1685–1704) pedig csak 1686-tól kezdtek publikáltatni. L. ehhez az AAF adattárát.

²⁰ *RMK III*, 3389, ill. AAF 85/1686.2 és AAF. 91/1686.2.

²¹ *RMK III*, 3403; ill. AAF 85/1686.1 és AAF. 91/1686.1.

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
2	<i>Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum,</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. van der Meer	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.4
3	<i>Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum, Pars altera, De Antitypo,</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. van der Meer	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF-ben nincs külön száma, ld. az előbbi alatt!
4	<i>Disputatio theologica, de Aurea catena,</i> SP: S. Le Moyne, Resp. AFG. Kaplinski	Leiden, A. Elzevier, 1685	
5	<i>Disputatio theologica, [11], Causam Spiritum Sanctam Vitricem,</i> SP: C. Wittich, Resp. Szathmárnémeti Sámuel	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681	RMK III, 3124, aj. Kolozsvár
6	<i>Disputatio theologica, [17], Causam Spiritum Sanctam Vitricem,</i> SP: C. Wittich, Resp. Szerencsi PH. Gerzson	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681	RMK III, 3125, aj. Nagyenyed
7	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [1],</i> SP: C. Vitringa, Resp. D. Thomsonius	Franeker, J. Gyselaar, 1684	AAF, 91/1684.6,
8	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [2],</i> SP: C. Vitringa, Resp. M. Sluyter	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.1
9	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [3],</i> SP: C. Vitringa, Resp. F. Bomble	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.2, M. Szathm. P. Tokajini 1712 die 4. July. (20)

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
10	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [4],</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. Hoppenroht	Franecker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.3
11	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [5],</i> SP: C. Vitringa, Resp. P. Jorna	Franecker, J. Gyselaar, 1686	AAF, 91/1686.4
12	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [6],</i> SP: C. Vitringa, Resp. Georgius P. Batai	Franecker, J. Gyselaar, 1686	AAF, 91/1686.5a, RMKP 6907, aj. Várad
13	<i>Disputatio theologica, de efficacia Sanguinis Christi,</i> SP: F. Spanheim, fil., Resp. Szilágyi Mihály	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1680	RMK III, 3052 aj. Debrecen és Kassa
14	<i>Disputatio theologica, [2], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. M. Cob-Mooijer	Leiden, A. Elzevier, 1683	
15	<i>Disputatio theologica, [5], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Kisfalvi P. Sámuel	Leiden, A. Elzevier, 1683	RMK III, 3248 aj. Püspöki
16	<i>Disputatio theologica, [6], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. C. Langenhert	Leiden, A. Elzevier, 1683	
17	<i>Disputatio theologica, [8], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. F. Brouwer	Leiden, A. Elzevier, 1684	

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
18	<i>Disputatio theologica, [10], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. H. Selen	Leiden, A. Elzevier, 1684	
19	<i>Disputatio theologica, [12], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. P.J. de Haan	Leiden, A. Elzevier, 1684	
20	<i>Disputatio theologica, [13], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. C. Wassenbergh	Leiden, A. Elzevier, 1684	
21	<i>Disputatio theologica, [14], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Füsi Lőrinc	Leiden, A. Elzevier, 1684	RMK III, 3294 aj. Nagybánya
22	<i>Disputatio theologica, [17], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Muzsnai Mihály	Leiden, A. Elzevier, 1684	RMK III, 3295 aj. Nagyenyed
23	<i>Disputatio theologica, [18], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. J. van Staveren	Leiden, A. Elzevier, 1684	
24	<i>Disputatio theologica, [1], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. Paulus Securius, Pannonius	Levágva: [Franeker, J. Gyselaar, 1681]	AAF, 85/1681.11 RMK III, 3178 letépve az alja: Ex dona[ti] or[um]..., Ex...
25	<i>Disputatio theologica, [2], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Wigtersma	Franeker, J. Gyselaar, 1682	AAF, 85/1682.4

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
26	<i>Disputatio theologica, [3], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Curicke	Franeker, J. Gyselaar, 1682	AAF, 85/1682.5

A kötéstáblán csak a tulajdonos adatait olvashatjuk, és egyetlen közvetett jelzés utal az egyik kiadvány útjára. A listán a 24. tételként szereplő vander Waeyen-disputáció alján volt olvasható két ajándékozás (az egyik meglehetősen nehézkes írással, de még 17. századi betűkkel): azonban a lap mintegy harmadát az impresszummal együtt levágták. Ha Ember Pál tette, akkor ez utalhat arra is, hogy más ajándékát vette meg, s ezért törölte a felesleges információt. Mindenesetre ez a kötet biztosan Debreceni Ember Pál tulajdona volt. A kötet belső tábláján áll a szignója (Pauli E. Debreceni), a jelmondata („Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum”, [Psal. 111, 10]), a birtokbavétel ideje („Losonczeni. 12. 7embr. 1695.”) és módja („Compagit Bibliopolus Lißnyai Rimaßombatiensis”). Az első előzéklap rectóján pedig a könyvkötést követő második nap egyik eseményéről olvashatunk a NB. jel után, mégpedig egy egri ferences barátinak az Ember Pál losonci parókiáján tett látogatásáról. Ez azt jelzi, hogy a peregrinációt követően a pataki ellenreformációt sokáig (1687–95) tűrő fiatalember már egy félévi losonci nyugalmat követően kezdhetette rendezni könyves állományát, s bekölttette nyugati diákeveinek kortárs disputációit, jóllehet katolikus részről az „érdeklődés” a lelkész munkája iránt továbbra is napi jelenség volt. Ezekről az évektől számolja a szakirodalom Ember Pál egyháztörténeti fellendülését, a Pápai Páriz Ferenc-féle *Rudus redivivum* folytatásának munkálatait, a könyv- és kéziratgyűjtéseket.

A vastkos, negyedréti kötetben Ember Pál olvasói attitűdjét megjelenítő bejegyzést csak elvétve találunk,²² személyes jellegű kommentár a fenti felekezeti polémián kívül nem található. Ennek másik oldalán, az előzéklap verzóján, ez áll: „Collectio Dissertationum ab Ao. 1680. ad 1686 editorum Emberiana. id est facta opera Pauli Emberi Debreczeni cujus Manuscript[um] facie paginae hujus anteriori occuverit. Post mortem ejus transcit in possessionem Michaëlis P. Szatmári, qui filiam ejus Juditham habebat in Matrimonio. Denique Bibliotheca Collegii Refr. S. Patak accessit Ao. 1790. Notante Joanne Szombathi mpr.” És szintén a sárospataki kollégium 1783–1823 közti tudós tanára és könyvtárosa, Szombathi János kezével olvasható a tartalommutató, amiről már szoltunk korábban.

A kötet ezek szerint a családban öröklődött tovább. Ember Pál veje, Szatmári

²² Egy-két marginális NB., vagy egy-egy plusz ígehely elvétve szerepel. Az utolsó szenny-lap rectóján egy „Index scriptis” található, a szent nyelvek szövegbeli kulcsszavaiból szerkesztve; a hátsó táblán pedig két exemplum (az egyik Cato minorról, a másik egy „Agnes matrona nobilis-”,ről), mindegyik Ember Pál kezevonásával.

Paksi Mihály pedig már inkább reflektált az olvasására: keze nyomát több helyen ott lehet találni. A sorrendben az első kiadvány címlapjára mindkét későbbi tulajdonos rávéste possessorji jegyét: a vő a jelmondatával („Dominus providet Michaëlis Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”), a könyvtáros a megszokott módon („Lib. Kollg. Ref. S. Patak 1790.”). A 9. kiadvány Vitringa felügyelete alatt tartott 1685-ös disputa, melynek a Corollariájába már Paksi Mihály javított bele, és tett hozzá éles hangú megjegyzéseket. Ezek végén áll a coda ismét: „M. Szathm[ári] Tokajini 1712. die 4. July”. És végül a hátsó táblán belül olvasható a már ismert módon a jelmondat, név és évszám kombináció („Dominus providet Michaëli Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”). Ezek a jelölések Debreceni Ember Pál halálát követő eseményekről adnak hírt. Szatmári Paksi Mihály már 1708-tól Tokajban volt rektor, s németalföldi peregrinációját követően is ide tért vissza 1711 végén, immáron lelkésznek. Debreceni Ember Pál 1705 után, Debrecenből menekülve Liszkan dolgozott valószínűleg 1710-ben bekövetkezett haláláig. A szomszédos Tokajban rektorkodó, erdélyi származású Szatmári Paksi Mihály innen (is) ismerhette őket. Ismeretségük nem lehetett csupán kollegiális: az 1710-es franekeri tanulmányai idején ő másolta a diáknévsort Ember Pál tervéhez.²³ S amikor a diák 1711 végén hazatért, s mecénás városa lelkésznek hívta el, hamar feleségül vehette a szomszédos falu lelkészáróját, ha 1712 nyarán már az Ember Pál örökség egyik, máig fennmaradt kötetében már ő az új possessor.

Az Ember Pál könyvtárának sorsa azért is olyan mostoha, mert az örökös, a Szatmári Paksi-család nemcsak zempléni, hanem gyulafehérvári iskoláztatású lévén, a vándorló pataki kollégium tanárának választott Kaposi Juhász Sámuel halálát követően 1716-tól Erdélybe tette át székhelyét. 1734-től azonban ismét visszatértek a Patakra hazaérkezett Collegiummal (István, Ábrahám és Dániel nevű később szintén lelkészként tevékenykedő fiaikkal, akik iskolát váltottak, immáron családi hagyományként). A hirtelen elhunyt „após” kéziratát pedig Szatmári Paksi Mihály másolta, s küldte el Lampéhoz: erre az egyik fiának Szatmári Paksi István, debreceni professzornak az egyháztörténet 1728-ban megjelent példányában található leírása tanúskodik.²⁴ S ez alapján jutott arra a következtetésre Ritoók Zsigmondné, hogy ez azonos a jelenlegi ún. oxfordi kézirattal.

Debreceni Ember Pál írásainak, kis köteteinek possessorji bejegyzéseit vizsgáltuk (a tulajdonlás idejének kronológiájában haladva): 1) Egy 1642-es kánonos kiadvány kötéstábláiba életének jelentős eseményét írta Ember Pál, az 1683-as lelkészi beiktatását jegyezte be, és a zempléni traktus jegyzőkönyvének egy adatát, melyet megtehetett 1683 és 1706 között bármikor. A kötet első, latin nyelvű része az *Entwurf*, és a protestáns pátens tárgyalásai kapcsán Bécsbe küldetett, s eltűnt. 2) Ember Pál az 1684–86 közti németalföldi peregrinációja során vásárolt kurrens latin disputációkat, s köttette egybe losonci prédikátorságában 1695-ben egy rimaszombati könyvkereskedővel. A kötet mint védett kincse a pataki

²³ RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratjai I = Magyar Könyv- szemle*, 1973, 179.

²⁴ A példányt látta 1884-ben Révész Kálmán, és 1973-ban Ritoók Zsigmondné is, l. *Uo.*

könyvtárnak abba a vagonra került, amelyet az orosz hadsereg hadizsákmányként Budán elcsatolt. A régi könyves állományt 60 évig a Rudomino Könyvtárban őrizték, mely 2006-ban tért haza a Bodrog-parti Athénbe. 3) Ember Pálnak az 1702-es saját kiadványa, melyet a sárospataki menekült kollégiumnak éppen Kassán tanuló egyik diákjának, az öccsének dedikált, akitől a kötet egy tulajdonosváltást követően jó félévszázaddal később kis kerülővel jutott a debreceni könyvtárba.

CSORBA, DÁVID

Die wegstohlene und verkommene Bücher von Paul Debreceni Ember

Paul Debreceni Ember (1661–1710) ist der Hersteller, der Redakteur der ersten kalvinistischen Kirchengeschichte. Ich mitteile in diesem Anlass einige Daten von seiner zerrissenen, verlorenen Bibliothek, was unter des Bestandes der Alten Bücher der Bibliotheken Sárospatak und Debrecen vorgefunden waren. Ich habe nämlich entschieden, eine systematische Übersicht der sogenannten early books der grossen Bibliotheken in der obengenannten Instituten und noch in der Telekis zu machen, sich nach der ehemaligen Bibliotheken von Debreceni Ember zu forschen. Dieser Anlass ist der erste Schritt in der Forschung, was mit der Unterstützung von Stipendium Bolyai wirkt. Debreceni Ember's Possessor-Einträgen habe ich in drei Bücher erfunden, die in der Reihe der Verfügungstermin sind die folgenden. 1) Im Deckel der Ausgabe des kalvinistischen kirchlichen Gesetz, publiziert in Gross-Wardein im Jahre 1642, schrieb der Possessor über ein wichtiges Ereignis seines Lebens auf, die Prozess seiner Investitur im Jahre 1683 mit dem Text des Eides. Die Zeit des Eintrages kann zwischen 1683–1706 festgelegt werden, weil dieser Inscription auch in der Kirchengeschichte des Authors erscheint worden ist, deshalb spätestens bevor 1706 geschehen sein kann. Der erste Teil dieses Buches, der lateinische Version des Kanons wurde durch Bischof István Szoboszlai Pap ausgeschnitten, und im Jahre 1852 nach Wien geschickt, wegen der Verhandlungen über den Protestantischen Patent und den Entwurf, aber dort ist dieser Teil verkommen. 2) Unter des Periodes der peregrinatio academica (1684–86) hat sich Debreceni Ember in der ehemaligen Holland 26 lateinische Disputationen erworben, und hat sie in Ungarn umgefasst, und durch einen Buchbinder von Rimaszombat /Rimavská Sobota/ Gross-Steffelsdorf hat binden lassen. Es passierte im Jahre 1695, wenn Debreceni Ember in Losonc / Lizenz als Pastor wirkte, wie es im Deckel des Bandes markiert ist. Als geborener Schutz der Bibliothek Sárospatak wurde das Band mit manchen anderen Bücher und Manuskripten im Period der Zweiten Weltkrieg nach Budapest geschickt, und dorthin als Kriegbeute nach Nisnij Novgorod transportiert. Sein Heimkehrs Jahr nach Athenaeum jenseits des Flusses Bodrog (Sárospatak) ist der Jahr 2006. 3) Sein Buch *Garizim und Ebal* (Klausenburg, 1702), was sich über die Prädestinationslehre handelt, hat Debreceni Ember seinem jungen Bruder mit Eincription in derselber Jahre nach Kaschau geschickt. Ein neue Possessor hatte sich den Buch verfügt, aber weil er in halben Jahrhundert wahrscheinlich in Debrecen gestorben sei, gibt es das Band im Bestand der Reformierten Kollegiums.